

(Херсон)

ДИСКУРС ЯК СОЦІОЛІНГВАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

СУЧАСНОГО МЕДІАПРОСТОРУ

У статті проаналізовано полісемантику дискурсу та множинність форм його існування як соціолінгвального явища сучасного комунікативного середовища, особливу увагу зосереджено на необхідності введення до категорійного апарату лінгвістичної науки поняття дискурсу, розглянуто особливості його мікро-, макро- та суперструктури.

Ключові слова: дискурс, медіатекст, комунікативна ситуація, суперструктура.

The article analysed semantics discourse and plurality of forms of existence as sociolinguual phenomena of modern communication environment, particular attentions focused on the need for the introduction of categorical apparatus of linguistic science concepts of discourse, the peculiarities of its micro-, macrostructure and superstructures.

Key words: discourse, mediatekst, communicative situation, superstructure.

Глобалізація масовоінформаційних процесів, поява аудіовізуальних та електронних ЗМІ призвела до того, що центр творення літературної мови в XXI столітті перемістився в журналістику, яка стала оперативним, динамічним, багатоакцентним носієм і продуцентом суспільної думки. Через призму індивідуального світобачення сьогодення активно відображається в публіцистичному дискурсі, що охоплює психологічний, соціокультурний, емоційно-експресивний та інші чинники, передаючи всю складність сучасних стосунків особистості й світу.

Як стверджують дослідники мас-медіа, сучасна журналістика – це вже не влада над світом, а самий світ. Під цим кутом зору в ній і локалізується поняття тексту, що спроможний виконувати тільки відтворювальну, але аж ніяк не світобудівну функцію. З огляду на це в журналістикознавстві, як і в гуманітарній науці загалом, розпочалися пошуки більш об'ємного поняття, яке передало б усю складність сучасних стосунків мови і світу [6, с. 3].

Актуальність. Назріла потреба розширити межі сучасної лінгвостилістики і теорії журналістики, які традиційно аналізують журналістський матеріал як самодостатню одиницю; дослідити й усі екстралінгвальні чинники: фонові знання, погляди, настанови, цілі адресата мовлення тощо, а значить виходу на рівень дискурсу – об'єднувального стрижня процесу комунікації.

Метою статті є дослідження полісемантики дискурсу та множинність форм його існування як соціолінгвального явища сучасного комунікативного середовища, особливості його мікро-, макроструктури та суперструктури.

Уведення до категорійного апарату лінгвістичної науки поняття дискурсу сприятиме дослідженню публіцистичного твору значно ширше – як явище, що відображає творчість, і як процес (власне дискурс), і як результат (його "матеріальний відбиток" – текст). Такий підхід внесе відповідні корективи й у саму практику журналістської творчості, оскільки, усвідомивши важливість урахування дискурсивних чинників на етапі вибору теми та під час її опрацювання, журналісти

отримають змогу творити інформаційно виразніші, зрозуміліші читачеві тексти, що, закономірно, істотно посилює ефективність впливу сучасних засобів масової інформації на формування громадської думки українського соціуму [8, с. 4].

Термін "дискурс" став ключовим у багатьох наукових розвідках різних галузей гуманітарного знання. Однак чіткої дефініції, яка б розкрила всю багатогранність цього поняття у загальнонаукових категоріях, досі немає.

У вітчизняній та зарубіжній лінгвістиці порушували загальнотеоретичні питання породження та функціонування дискурсу, класифікації його варіантів. Різні аспекти зазначеної проблеми досліджували такі відомі зарубіжні лінгвісти, як Н. Арутюнова, Ш. Баллі, М. Бахтін, Ф. Бацевич, Е. Бенвеніст, О. Богданова, В. Борботько, А. Вежбицька, Т. ван Дейк, І. Ільїн, С. Крестинський, М. Миронова, О. Падучева, В. Петров, Ш. Сафаров та ін.

В Україні над цими та суміжними з ним питаннями працюють М. Бартун, О. Боровицька, Р. Бубняк, В. Бурбело, В. Буряк, Н. Волкогон, Т. Воропай, О. Галапчук, Р. Гром'як, Г. Жуковець, А. Загнітко, О. Зернецька, В. Іванов, С. Коновець, О. Онуфрієнко, М. Павлюк, Г. Почепцов, Т. Радзівєвська, В. Різун, Л. Рябополова, І. Соболева, М. Феллер, О. Фоменко, В. Шинкарук, В. Шкляр, І. Штерн, Г. Яворська та ін. Однак майже всі праці українських лінгвістів присвячені розглядові окремих різновидів дискурсу: літературно-критичного (Р. Бубняк), раціонального (В. Буряк), публіцистичного (І. Соболева), газетного (С. Коновець), рекламного (Н. Волкогон), дискурсу національної ідентичності (О. Онуфрієнко), політичного (К. Серажим), судового (Т. Скуратовська), спонукального (Т. Нікульшина) тощо.

Полісемантика дискурсу та множинність форм його існування як соціолінгвального явища сучасного комунікативного середовища зумовили розмаїття його термінологічних дефініцій і швидку еволюцію його тлумачень. Сьогодні сфера вживання терміна "дискурс" є настільки широкою (лінгвістика, філософія, соціологія, логіка, семіотика, теорія комунікації тощо; їхні окремі напрями – лінгвістична семантика, лінгвістика тексту, граматики тексту, прагмалінгвістика, прагмастилістика, граматична стилістика, а також міждисциплінарні науки – психолінгвістика, соціолінгвістика та ін.), що доводиться говорити про полісемію цієї термінологічної одиниці.

Суспільство конституюється практикою людської діяльності. Мова, що є вираженням такої практики, і відзеркалює, і зумовлює діяльність суспільства. Важливо тут те, що жодна зі сторін – мова і суспільство – не є незалежним агентом: вони діалектично поєднуються в дискурсі [12, с. 26].

Поняття "дискурс" дуже багатозначне. Воно походить від латинського слова *discursus*, що буквально перекладається як "біг у різних напрямках". Згодом термін набув багатьох інших значень.

У перекладі з англійської *discourse* означає "мова, міркування, розмова, бесіда", у французькій мові слово *discours* – це "діалогічна мова, публічний виступ", у середньовічній латині він мав значення "пояснення, довід, аргумент у суперечці, логічне міркування", а прикметник дискурсивний у цей же час набуває стійкого значення "розумовий, логічний, опосередкований", на відміну від чуттєвого, споглядального, безпосереднього. У словнику німецької мови Якоба і Вільгельма Грімм (1860 р.) це слово має двоє значень: "1) діалог, бесіда; 2) мова, лекція" [5, с. 2].

Пізніше термін "дискурс" був використаний теорією тексту в значно розширеному плані, що дало змогу дослідникам констатувати: "Дискурс – багатозначний термін лінгвістики тексту, вживаний багатьма авторами майже в омонімічних значеннях. Найважливіші з них: 1) зв'язний текст; 2)

усно-розмовна форма тексту; 3) діалог; 4) низка висловлень, пов'язаних між собою за змістом; 5) мовленнєвий твір як даність – письмова або усна" [3, с. 467].

У науковій літературі, насамперед лінгвістичній і логічній, слово дискурс уживають переважно як синонім до слова текст. Причому, текст іноді розуміють не тільки як специфічний продукт мовної діяльності, а й як будь-яке явище дійсності, що має знакову природу і певним чином структуроване: наприклад, фільми, спектаклі, мітинги, дебати тощо [5, с. 3].

Сучасна гуманітарна наука значно поповнилася публікаціями, присвяченими теорії дискурсу та аналізу окремих його аспектів. Дослідники використовують різні підходи – історичний, лінгвістичний, логічний, психологічний, соціологічний, когнітивний, семіотичний, культурологічний, філософський, іноді поєднують деякі з них. Це дає підстави говорити про виокремлення самостійного напрямку досліджень – теорії дискурсу, що є комплексною, гетерогенною дисципліною, яка склалася на перетині лінгвістики, соціології знання, когнітивної антропології та сучасних критичних досліджень культури [4, с. 126].

У дискурсології розглядають різні елементи дискурсу як комунікативної ситуації: учасники комунікації, нелінгвістичний контекст як знання світу поза мовою, який ми використовуємо для інтерпретації; паравербальні чинники, інтертекст; жанр дискурсу, тематика й цілі комунікації тощо.

О. Селіванова вважає, що створення різноманітних моделей дискурсу або ситуації спілкування розширюють спектр елементів за рахунок каналу комунікації, комунікативного шуму, його джерела, пристроїв кодування й декодування, контакту й коду, інтенції, інтерпретації і т. ін. Дослідниця пропонує такі складники комунікативної ситуації: комуніканти, текст (повідомлення) як знаковий посередник, інтеріоризоване буття і семіотичний універсум культури, до яких занурені адресант, адресат і текст. Інші компоненти комунікативної ситуації наявні в цих окремих функціональних вузлах – модулях. Наприклад, адресант має мотиви, інтенції і стратегічні програми, що опосередковують формування повідомлення і втілюються в його знаковому матеріалі. Адресат, спираючись на власну інтерпретацію, сприймає й розуміє це повідомлення. Канал зв'язку представлений способом передання інформації. Комунікативний шум можливий у всіх модулях комунікативної ситуації. Комунікативна взаємодія є процесом, що інтегрує всі модулі ситуації в комунікативному акті [7, с. 594].

Рівнева стратифікація зумовлює виокремлення в межах комунікативної ситуації трьох рівнів: формально-семіотичного, когнітивно-інтерпретаційного та соціально-інтерактивного [10, с. 7-13]. Перший співвіднесений із вербально-знаковою формою повідомлення, тексту; другий – зі змістом, закладеним у повідомленні й інтерпретованим адресатом; третій пов'язаний з інтеракцією як комунікативною взаємодією в певному соціальному середовищі у співвідношенні намірів, стратегій і реакцій. О. Тарасова виокремлює когнітивний, соціально-культурний і міжособистісний рівні мовленнєвої діяльності [7, с. 276], що увиразнює особистісну суб'єктність комунікації, її відношення до соціуму й культури.

Але ми підтримуємо думку О. Селіванової, яка виділяє в структурі дискурсу чотири рівні: формально-змістовий, що враховує дві змістові площини породження й інтерпретації і форми вербаліки та паравербаліки; інтерактивний (мотиваційно-прагматичний), що опосередковує комунікативну взаємодію адресанта й адресата із закладеними в їхній свідомості мотивами, цілями, стратегічними програмами й інтепретантами; онтологічний, сформований ситуацією спілкування (місцем, часом, оточенням тощо), і соціокультурний, що залучає до комунікації

соціальні та культурні параметри. Ці рівні пронизують кожний окремих модуль комунікативної ситуації й опосередковують діалогічність і синергетичність її складників [7, с. 594].

В. Дем'янков стверджує, що дискурс – це довільний фрагмент тексту, що складається більше ніж з одного речення або незалежної частини речення. Часто, але не завжди, концентрується навколо опорного концепту; створює спільний концепт, що описує діючих осіб, об'єкти, обставини, час, вчинки тощо, визначаючись не стільки послідовністю речень, скільки тим спільним світом для творця дискурсу та його інтерпретатора, який будується у процесі розгортання дискурсу. Лінгвіст вважає, що "вихідній структурі дискурсу притаманна послідовність елементарних пропозицій, пов'язаних між собою логічними відношеннями кон'юнкції, диз'юнкції тощо. Елементи дискурсу: зображувані події, їхні учасники, перформативна інформація і "неподії", тобто обставини, які супроводжують події; тло, що пояснює події; оцінка учасників події; оцінка, яка співвідносить дискурс з подіями" (цит. за [2, с. 67]).

Дискурс, як і будь-який комунікативний акт, уможливує наявність двох фундаментальних ролей – мовця (автора) й адресата. При цьому актори можуть у процесі мовленнєвого акту мінятися ролями. Унаслідок цього структура дискурсу складається з двох докорінно протиставлених ролей – відповідно мовця та адресата, а сам процес мовного спілкування розглядають у цих двох перспективах, тому в дискурсології виділяють такі напрями дослідження:

- 1) побудова дискурсу (наприклад, вибір лексичних засобів у процесі первинного та вторинного семіозису);
- 2) розуміння дискурсу адресатом (наприклад, співвідношення займенників та інших дійсних слів з тими чи тими об'єктами);
- 3) розгляд процесу мовного спілкування з позицій самого тексту, що виникає в процесі дискурсу.

Незважаючи на наявність такого розмаїття підходів до структури дискурсу, воно залишається до кінця не розв'язаним [6]. Традиційно розрізняють:

- 1) макроструктуру / глобальну структуру (членування на великі складові; узагальнений опис основного змісту дискурсу, який адресат будує в процесі розуміння; послідовність макропропозицій, тобто пропозицій, виведених із пропозицій вихідного дискурсу за визначеними правилами) як один із різновидів так званих стратегій розуміння дискурсу;
- 2) мікроструктуру / локальну структуру – це членування дискурсу на мінімальні складові, які має сенс зараховувати до дискурсивного рівня (наприклад, предикації, чи клаузи).

Крім понять макроструктури та мікроструктури, в лінгвістиці використовують терміни суперструктури (за Т. ван Дейком, це стандартні схеми, за якими побудовані конкретні дискурси; вони віддзеркалюють зв'язок дискурсу із жанром [1]), схеми, і які розуміють як стереотипні фонові знання, стереотипні уявлення про дійсність, фрейми – схематичні уявлення про статичні моделі, скрипти – динамічні стереотипні структури, сценарій – динамічні уявлення про статичні моделі, фреймінг / рефреймінг – для позначення різних способів бачення суспільно значущих проблем [13]).

Основним типом репрезентації знань у Т. ван Дейка, як зауважує І. Штерн, є ситуаційні моделі. Їхню базу становлять не абстрактні уявлення про стереотипні події та ситуації, а особисті знання

учасників комунікації: індивідуальний досвід, наміри, почуття, емоції тощо. На думку вченого, розуміння тексту відбувається внаслідок ідентифікації описуваної ситуації в суб'єктивному внутрішньому світі, на основі власного досвіду та за допомогою власних моделей явищ і ситуацій. Цим Т. ван Дейк пояснює групові та індивідуальні розбіжності в опрацюванні соціальної інформації, ілюструючи свої міркування на матеріалі новин у мас-медіа. Він розглядає новини як певний тип дискурсу й пропонує вичленовувати в їхній композиції кілька глибинних рівнів. Перші два рівні – структури релевантності та риторичні операції – визначають творення дискурсу й формують "стиль". "Стиль" реалізує структури третього рівня, які бувають двох типів: локальні (мікроструктури) і глобальні (макроструктури). Локальні структури, за Т. ван Дейком, охоплюють лексичні й граматичні механізми формування фраз, а також "суперсинтаксичні" засоби породження зв'язних текстів. Глобальні структури містять семантичні макроструктури (топіки, теми) і формальні суперструктури, тобто схеми взаємодії текстів у дискурсі [11, с. 88-89].

Таким чином, здійснивши аналіз структурних компонентів дискурсу, можемо констатувати, що дискурс – це складний соціолінгвальний феномен сучасного комунікативного середовища, який детермінується його соціокультурними, прагмаситуативними, психологічними та іншими чинниками, має лінгвістичну та екстралінгвістичну структуру і характеризується спільністю світу, який створюється впродовж розгортання дискурсу його автором та інтерпретується читачем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дейк ван Т. А. и Кинч В. Стратегии понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка / Т. А. ван Дейк. – М.: Прогресс, 1988. – С. 153–211.
2. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису : Монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк: Дон НУ, 2006. – 378 с.
3. Николаева Т. М. Краткий словарь терминов лингвистики текста / Т. М. Николаева // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1978. – Вып. 8. – С. 33, 467 – 472.
4. Павленко Н. О. Основні підходи та методи дослідження дискурсу / Н.О. Павленко // Вісн. Житомир. держ. університету ім. І.Франка. – 2005. – № 22. – С. 126 – 128.
5. Попов Р. А. Політичний дискурс: проблема теоретичної ідентифікації / Р. А. Попов // Державне управління : теорія та практика. Електронне наукове фахове видання. – 2005. – № 2. – С. 1–7.
6. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Е. А. Селиванова. – К.: Брама, Изд-во Вовчок О.Ю., 2004. – 336 с.
7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля – К., 2008. – 712 с.
8. Серажим К. С. Дискурс як соціолінгвальний феномен сучасного комунікативного простору (методологічний, прагматико-семантичний і жанрово-лінгвістичний аспекти: на матеріалі політичного різновиду українського масовоінформаційного дискурсу): Автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.01.08 / Катерина Степанівна Серажим. – Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Ін-т журналістики. – К., 2003. – 32 с. – укр.
9. Сусов И. П. Деятельность, сознание, дискурс и языковая система / И. П. Сусов // Языковое общение: Процессы и единицы. – Калинин : Изд-во Калининск. ун-та, 1988. – С. 99-106.

10. Тарасова Е. В. Речевая системность в терминах лингвопрагматики / Е. В. Тарасова // Вісник Харківського національного університету. – 2000. – № 471. – С. 276.
11. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики. – К.: АртЕк, 1998. – 334 с.
12. Mey J. The Pragmatics of transition / J. Mey // Political discourse in transition in Europe, 1989-1991. – Amsterdam; Philadelphia, 1998. – P. 25-34.
13. Minsky M. A Framework for representing knowledge / M. Minsky // The Psychology of Computer Vision. – N.Y.: Mc Grow Nill, 1975.